

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53.305>
УДК 620.9-044.372:339.9]:[330.341.4:338.1](477)«1960/1980»
JEL: N70

Сливка Т.О., кандидат економічних наук,
науковий співробітник відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6955-5539>
e-mail: tanya_slivka@ukr.net

СВІТОВА ЕНЕРГЕТИЧНА КРИЗА ТА СТРУКТУРНІ ЗРУШЕННЯ ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ (1960–80-і роки)¹

Стаття присвячена дослідженню структурних змін господарства України в контексті трансформації світової економіки внаслідок енергетичної кризи. Історичний період дослідження охоплює останню третину ХХ ст. Метою статті є визначення впливу світової енергетичної кризи на структурні зрушення господарства України. В результатах дослідження охарактеризовано історичний період становлення нової епохи енергоспоживання зі швидкими темпами економічного зростання в індустріальних країнах. Розкрито передумови світової енергетичної кризи 1970-х років. Підкреслено значення енергетичної кризи для переходу до енергоощадливості та розвитку нових технологій в умовах обмеженості ресурсів. Показано місце СРСР у структурних трансформаціях світової економіки та з'ясовані основні характеристики паливно-енергетичної галузі економіки УРСР у 1960–80-х роках. Здійснено аналіз статистичних показників видобутку паливних корисних копалин. Визначено деформуючий вплив світової енергетичної кризи на структуру господарства України. Наголошено на невідповідності структурних змін в економіці УРСР тенденціям розвитку провідних держав світу з орієнтацією на впровадження досягнень НТП у паливно-енергетичній галузі та розвиток альтернативних відновлювальних джерел енергії. Показано формування залежності

¹ Публікацію підготовлено у межах виконання НДР «Еволюція зовнішньоекономічних зв'язків України (друга половина XVII – початок XXI ст.)» (№ держреєстрації 0116U004418).

економіки України від зовнішніх джерел енергетичних ресурсів, світових цін на сировину та високотехнологічного імпорту. Отримані результати дослідження мають важливе значення для розуміння необхідності створення умов для переходу до енергозбереження та використання альтернативних джерел енергії, що набуває все більшої актуальності у сучасному світі.

Ключові слова: економічна історія України, енергетична криза 1970-х років, структурні зміни, джерела енергії, економічний розвиток.

Slyvka T.

THE GLOBAL ENERGY CRISIS AND STRUCTURAL CHANGES IN THE ECONOMY OF UKRAINE (1960-80)

The article is concerned with studying structural changes in the economy of Ukraine in the context of the world's economic transformation as a result of the energy crisis. The historical period of the research covers the last third of the twentieth century. The purpose of the article is to define the impact of the global energy crisis on structural changes in the economy of Ukraine. The study describes the historical period of the emergence of a new era of energy consumption with rapid economic growth in industrialized countries. Preconditions for the global energy crisis of the 1970s are considered. The importance of the energy crisis for the transition to energy saving and the development of new technologies under resource constraints are emphasized. The place of the USSR in structural transformations of the world economy is shown and the main characteristics of the fuel and energy sector of the economy of Ukraine in the 1960s and 80s are revealed. The analysis of statistical indicators of the extraction of fossil fuels is carried out. The deforming impact of the global energy crisis on the structure of Ukraine's economy is determined. The disparity between structural changes in the economy of Ukraine and trends of development in leading countries in the world focusing on the implementation of achievements of scientific and technological progress in the fuel and energy sector and the development of alternative renewable energy sources are emphasized. The formation of Ukraine's economy depends on foreign sources of energy, world prices for raw materials and high-tech imports are shown. The results of the research are important for understanding the need to create conditions for the transition to energy saving and the use of alternative energy sources, that are becoming increasingly relevant in the modern world.

Keywords: *an economic history of Ukraine, the energy crisis of the 1970s, structural changes, energy sources, economic development.*

Постановка проблеми. Стрімке поширення використання у виробництві та побуті вуглеводневих ресурсів (нафти й природного газу) у другій половині ХХ ст. призвело до докорінних змін у всіх сферах життєдіяльності. Зокрема застосування нових джерел енергії стимулювало науково-технічний прогрес, прискорило економічне зростання та підняло на новий рівень екологічні проблеми людства. Особливий вплив на структуру світової економіки та, зокрема, економіки України справила енергетична криза, що розгорнулася у 1970-х роках. Відповіді капіталістичних держав та СРСР на нові виклики в умовах кризи були досить різними та мали відмінні наслідки для подальшого економічного розвитку. Актуальність теми дослідження обумовлюється важливістю наукового аналізу впливу світової енергетичної кризи на структурні зрушення господарства України у другій половині ХХ ст., що задали напрям подальшого розвитку національної економіки та визначили основні параметри енергетичної системи незалежної України.

Аналіз останніх досліджень. Дослідженню структурних зрушень світової та вітчизняної економіки під впливом енергетичної кризи присвячена низка сучасних та зарубіжних наукових праць. Зокрема аналізу кон'юнктури енергетичного ринку присвячені сучасні дослідження В. Ліра [12; 13], Р. Подольця [6; 18] та інших. У працях В. Агапова [1], К. Гордіци та Т. Сливки [2], О. Малярчука [14] та інших проведено науковий аналіз змін структури економіки та промислового виробництва в різних регіонах України упродовж ХХ ст. Питання ресурсної економіки СРСР розкриті у дослідженнях С. Єрмолаєва [5]. Науковий аналіз історії та сучасності світового використання енергетичних ресурсів та його взаємозв'язку зі структурою світової економіки здійснено у праці французького дослідника Л. Дебова [26].

Мета статті – визначити вплив світової енергетичної кризи 1970-х років на структурні зрушення господарства України.

Виклад основного змісту дослідження. Найбільші світові запаси нафти були відкриті на Близькому Сході в середині ХХ ст.: у Саудівській Аравії – 1948 та 1951 рр., Кувейті – 1938 та 1951 рр., Іраці – 1951 р. Упродовж 1956–1957 рр. нові родовища нафти були знайдені в Африці – Алжирі, дельті Нігера, Лівії.

Поряд із нафтою новим джерелом енергії у ХХ ст. став природний газ, широке застосування якого у промислових масштабах розпочалось ще у 20–30-х роках ХХ ст. У 1960–1980-х роках було відкрито низку найбільших за запасами природного газу родовищ на території республік СРСР, а також в інших країнах світу [25, с. 199]. Як не дивно, саме на історичний період відкриття найбільших вуглеводневих корисних копалин – джерел енергії – припала світова енергетична криза.

Відкриття нових величезних за обсягами запасів нафти і природного газу поклало початок вуглеводневої епохи, що означувало перехід до нових джерел енергії у виробництві та побуті, а також прискорення темпів економічного розвитку та науково-технічного прогресу. Серед причин швидкого зростання ринку нафти у світі було бажання нафтовидобувних країн отримати якомога більші доходи, що обумовлювало надвиробництво нафти та падіння цін на неї. Крім того, нафта та нафтопродукти певною мірою вважались фактором економічного зростання та модернізації промисловості. Вони більш екологічні, ніж вугілля, що створює значні обсяги викидів вуглецю при спалюванні.

У промислово розвинутих країнах поступово на той час набували популярності ідеї збереження навколишнього середовища. Проблеми екології з середини 1960-х років почали займати особливе місце в політичному процесі у США та в інших країнах. Особливо гостро стояло питання використання вугілля для опалення помешкань, оскільки шкідливі речовини, що виділяються при спалюванні вугілля, в періоди пікових навантажень на енергетичну систему повністю вкривали щільним туманом великі міста, такі як Нью-Йорк чи Лондон, завдаючи при цьому значної шкоди здоров'ю людей. Більш екологічним замінником вугілля для опалення помешкань було визнано нафтопродукти, що в значній мірі стимулювало попит на них. Поширення використання природного газу також відбувалось в тому числі з огляду на екологію. Природний газ є найчистішим видом органічного палива, оскільки при його спалюванні концентрація викидів шкідливих речовин в атмосферу менша, порівняно з вугіллям та нафтопродуктами.

У 1960-і роки все більше загострювалась конкуренція на ринку нафти та нафтопродуктів внаслідок відкриття нових родовищ з одного боку, та зростання видобутку в старих родовищах з метою більшого заробітку – з іншого. Розширення пропозиції приз-

водило до падіння ціни на нафту, що знову сприяло поширенню її використання.

Гігантами енергетичної галузі у другій половині ХХ ст. були британські та американські компанії, що розпочали свою історію ще на межі ХІХ–ХХ ст. Серед них Standard Oil, Exxon, Mobil, Aramco, British Petroleum, Chevron, Royal Dutch, Shell, Texaco, Gulf Oil та інші. Саме серед них розгорнулася гостра конкурентна боротьба за доступ до вуглеводневих корисних копалин. В тому числі, як показала подальша історія, нафта ставала вагомою причиною проведення військових операцій та зміни урядів. Володіння енергоресурсами фактично стало засобом впливу на політичні рішення керівників країн світу. Можна сказати, що нафта певною мірою сама стала новою зброєю, під тиском ціни на яку та можливості обмеження постачання вирішувались геополітичні питання.

Розробка нових родовищ призвела до швидкого зростання споживання нафтопродуктів та докорінної зміни структури енергетичного балансу розвинутих капіталістичних країн. Якщо в минулому такі країни, як Англія, ФРН, Франція, Японія, Бельгія, Нідерланди задовольняли свої потреби в енергетичних ресурсах переважно за рахунок власного видобутку вугілля, то за умов розширеної пропозиції, імпортовані нафтопродукти стали задовольняти не лише весь приріст потреб у джерелах енергії, а й поступово заміщувати видобуток вугілля [19, с. 64].

Не можна не відмітити швидке та інтенсивне економічне зростання в 1960-х роках у США – найпотужнішій економіці світу, що споживала найбільшу кількість енергоресурсів. Економічний підйом та зростання доходів населення створювало відповідний споживчий попит. Для задоволення новоствореного попиту підприємства нарощували виробництво, збільшуючи при цьому споживання енергоресурсів. Нова нафтохімічна промисловість переробляла нафту на пластмасу, що поступово витісняла традиційні матеріали у всіх сферах життєдіяльності. Нові реалії життя, що були спричинені широким застосуванням нового енергетичного ресурсу, описані американським дослідником Д. Єрґіном так: «Невблаганний потік нафти змінював все на своєму шляху. Нідіде ці зміни не були такі помітні, як в американському пейзажі. Надлишок нафти сприяв поширенню автомобіля, а він породив новий стиль життя. Дійсно, настала ера вуглеводневої людини. Стрічки доріг громадського транспорту, особливо залізниці, що

пов'язували американців із досить щільно населеними містами, були зметені нашестям автомобіля, велика хвиля переселення у передмістя прокотилася країною» [4, с. 578]. Подібні тенденції відбувалися і в інших країнах. Отже, нові умови життя засвідчують зростання потреб та створення нового попиту, в тому числі на енергоресурси.

У 1970-х роках на світовому ринку нафти відбулись зміни – попит наздоганяв пропозицію, а накопичені за 20 років запаси поступово вичерпувались. На період кінця 1960-х – початку 1970-х років припали швидкі темпи економічного зростання в індустріальних країнах. Це зростання значною мірою обумовлювали видобуток та використання енергоресурсів. Попит на нафту зріс у західному світі з майже 19 млн барелів на день у 1960 р. до більш ніж 44 млн барелів на день у 1972 р. [4, с. 595].

Сучасні дослідження доводять зв'язок між зростанням світового ВВП (майже на 5% на рік) та збільшенням світового видобутку неочищеної нафти (на 7,56% на рік) в роки «славного тридцятиріччя» – періоду 1946–1972 рр., – впродовж якого зміни в економіці розвинутих капіталістичних країн призвели до швидкого зростання рівня життя населення та формування суспільства споживання [26]. Проте таке стрімке зростання економіки та споживання не враховувало фізичні обмеження корисних копалин та забруднення довкілля. Ця траєкторія розвитку світової економіки не могла продовжуватися безперервно і у 1970-х роках відбувся розрив зв'язку між зростанням світового ВВП та рівнем видобутку нафти. Варто зазначити, що на сучасному етапі існують протилежні наукові підходи щодо чутливості ринку нафти до змін динаміки світового економічного зростання, що або засвідчують, або спростовують наявність такої кореляції [12, с. 98].

Загальновизнаною причиною економічної кризи 1970-х років були нафтові шоки 1973 та 1979 років, у результаті яких світова економіка опинилась у стані енергетичної кризи, наслідки якої вплинули на всі сфери життєдіяльності. Співпадіння економічних та політичних факторів, за якими слідувало скорочення видобутку нафти, зменшення пропозиції пального на ринках капіталістичних країн та зростання цін на нафту з \$2,8 за барель до \$10,4 за барель та з \$95,3/т (\$13/барель) до \$254,4/т (\$34,7/барель) у період першого та другого нафтових шоків відповідно [23, с. 2].

Подорожчання нафти стимулювало розвинуті країни світу шукати шляхи заміни рідкого палива іншими енергоресурсами.

Наприклад, Франція та Японія запровадили програми прискореного розвитку ядерної енергетики. Відбулось часткове повернення до використання вугілля та зростання споживання природного газу (США та інші країни). Але найважливішим наслідком обмеження ресурсів стали заходи енергоощадливості та енергозбереження в промисловому виробництві та побуті, а також розвиток альтернативних джерел енергії. Енергетична криза 1970-х років загострила проблеми збереження довкілля та використання корисних копалин планети. Криза у широкому сенсі, як спосіб очищення від застарілого та неефективного, спонукала до розвитку прогресивних альтернативних джерел енергії, пропагування та поширення ідей дбайливого ставлення до природи та енергоресурсів зокрема.

Разом з тим, ще одним наслідком енергетичної кризи стало збільшення експорту до капіталістичних країн енергоресурсів, зокрема нафти, з СРСР. Реакція СРСР та країн Заходу на ситуацію, що склалася на ринку енергоресурсів у 1970-х роках, була прямо протилежною. Зростання ціни на нафту на Заході спричинило технологічний бум в галузях, пов'язаних із видобутком корисних копалин та в енергетиці. На противагу розвинутим капіталістичним країнам, відповіддю СРСР на енергетичну кризу стало нарощення видобутку енергоресурсів (табл. 1).

Таблиця 1

Видобуток нафти в СРСР за 1975–1989 рр., млн т/рік

Регіони / роки	1975	1980	1985	1987	1989
СРСР	491	603	595	624	607
Росія	412	549	543	569	552
Україна	13	8	6	6	6
Білорусь	8	3	2	2	2
Казахстан	24	19	23	25	25
Туркменістан	16	8	6	6	6
Узбекистан	1	1	2	2	3
Азербайджан	17	15	13	14	13

Джерело: складено автором за даними [9, с. 27].

Утім, прискореного розвитку в СРСР отримала атомна енергетика. Заходи енергозбереження в радянських республіках не набули таких масштабів як у західних країнах. Фактично найбільшим стимулом для радянської політики енергозбереження було не зростання ціни на енергоресурси у 1970-і роки, а їх падіння у

1980-х роках, що різко обмежило валютні надходження, проте в подальшому стимулювало продаж більших обсягів нафти на експорт [5, с. 37].

Таким чином, СРСР обрав шлях розвитку за рахунок нарощування видобутку корисних копалин та вирученої валюти від продажу енергоресурсів. Експорт нафти й природного газу були головним джерелом отримання валюти. Якщо у 1970 р. обсяги валютних надходжень СРСР від нафтового експорту становили 1,05 млрд доларів, то в 1975 р. – вже 3,72 млрд доларів, а до 1980 р. зросли до 15,74 млрд доларів, тобто майже в 15 разів [22, с. 113–131]. Отже, експорт сировини був головним фактором розвитку країни, а енергетична криза 1970-х – початку 1980-х років, сприяючи збільшенню експорту енергоресурсів з Радянського Союзу на Захід, поклала початок залежності СРСР від «нафтодоларів».

Основу індустриального виробництва УРСР становили підприємства важкої промисловості – переважно заводи традиційних галузей. У структурі господарства країни найшвидшими темпами розвивались галузі паливно-енергетичного комплексу – нафтохімічна промисловість та електроенергетика. За 1961–1965 рр. виробництво продукції хімічної та нафтохімічної промисловості зросло у двічі. Обсяг промислового виробництва нафтодобувної та нафтопереробної галузі зріс у 2 рази за період 1966–1970 рр. Зростання обсягів виробництва продукції машинобудування та металообробки було меншим – за 1961–1965 рр. на 82–85%. За 1960–1985 р. виробництво електроенергії збільшилося у п'ять разів [7, с. 155].

У радянський період на території України було створено потужну об'єднану енергетичну систему світового класу з встановленою потужністю електростанцій 55,4 ГВт, виробництвом електроенергії у обсязі 296,3 млрд кВт·год, обсягом електроспоживання – 268,2 млрд кВт·год та експортом електроенергії – 28,1 млрд кВт·год [11]. Проте, енергетична система СРСР характеризувалась низьким рівнем енергоефективності, що було обумовлене, в тому числі, наявністю дешевих енергоресурсів. До того ж, після зростання світових цін на енергоресурси у 1973 р., коли капіталістичні країни перейшли до енергозбереження, у СРСР не були достатньо впроваджені заходи зменшення енергоємності промислових підприємств. Динаміка зменшення енергоємності ВВП впродовж 1975–1990 рр. становила: у США –

46%, у Японії (де вона й до цього була на рекордно низькому рівні) – 35%, у СРСР – лише 16% [3].

Енергетична криза стала відправною точкою прискореного розвитку нафтогазохімічного комплексу СРСР, до якого входили і підприємства України. Країна швидко вийшла на перші позиції з видобутку нафти в світі. В 1970-і роки нафта та нафтопродукти у великих обсягах експортувались у країни Східної та Західної Європи. У 1980-і роки їх експорт складав 150–200 млн т на рік за видобутку близько 600 млн т на рік. З другої половини 1970-х років також швидко зростав експорт природного газу. Частка експорту у виробництві нафти та нафтопродуктів у 1989 р. склала 35,5% [5, с. 42]. Найбільшими імпортерами радянської нафти були Німеччина, Чехословаччина, Польща, Болгарія, Фінляндія, Франція, Італія, Югославія, Угорщина, Куба [9, с. 28].

Слід відмітити, що українське господарство відігравало важливу роль у паливно-енергетичному комплексі СРСР. Зокрема на території республіки активно використовувались надра для видобутку енергоресурсів та їх експорту. Традиційний для України видобуток кам'яного вугілля, що розпочався ще наприкінці ХІХ ст., у 1970-х роках значно ускладнився, що пояснюється поступовим вичерпанням корисних копалин. Ускладнення гірничо-геологічних умов вуглевидобутку полягало у збільшенні глибини покладів вугілля, що сягала 700 м, а пізніше досягла 1200 м. Такий показник був найбільшим на території СРСР. Проте у вугільній галузі продовжувалось нарощування вуглевидобутку впродовж 1960–1980-х років, зокрема відбувалась концентрація виробництва та збільшувались виробничі потужності нових шахт. Розвиток вугільної промисловості шляхом введення в дію нових та реконструкції старих виробничих потужностей відбувався у всіх вугільних басейнах України – Донецькому, Львівсько-Волинському та Дніпровському буровугільному. В другій половині 1960-х років також були освоєні нові родовища, що значно розширили межі Донецького басейну. У 1966–1970 рр. виробничі потужності вугільної промисловості УРСР зростали на 20,2 млн т вугілля на рік, а за весь період 1961–1980 рр. вуглевидобуток зріс на 14,4% [7, с. 148, 152].

Світова енергетична криза мала особливий вплив на енергетичний сектор української промисловості. У квітні 1973 р. на рівні керівництва СРСР було прийняте рішення про технічне переозброєння вугільної промисловості, що дозволило здійснити ши-

рокий комплекс заходів щодо концентрації виробництва, механізації та автоматизації виробничих процесів та інтенсифікації на цій основі видобутку вугілля. Крім того, Постанова ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 8 жовтня 1974 р. зобов'язувала міністерства і відомства УРСР підвищити ефективність використання паливно-енергетичних ресурсів шляхом впровадження прогресивних технологічних процесів, нового устаткування, що мінімізує затрати паливно-енергетичних матеріалів, використання вторинних ресурсів, впровадження теплоефективних конструкцій та теплоізоляційних матеріалів, переведення автотранспорту на зріджений газ у великих містах країни тощо. У Постанові також зазначалось про невиконання завдань зі скорочення питомих витрат палива, передбачених п'ятирічним планом [21]. Фактично, на державному рівні в Україні під час світової енергетичної кризи декларувалися принципи енергоощадливості, як і в капіталістичних країнах, проте на практиці не завжди вдавалось досягти ощадливого та ефективного використання енергоресурсів. До того ж, основною метою енергоощадливості в СРСР була не турбота про довкілля, а можливість збільшення експортних поставок енергоресурсів.

СРСР займав провідні позиції у світі з експорту вугілля, 60% якого становило вугілля з українського Донбасу [1, с. 9]. Цей басейн був основним постачальником палива й коксу для Української РСР та районів півдня і заходу європейської частини СРСР. До того ж, у СРСР декларувався принцип вирішення спільними зусиллями економічних, зокрема і паливно-сировинних, проблем в умовах інтеграції в межах РЕВ. Таким чином, розбудова економік держав РЕВ та забезпечення їх енергетичної стабільності фактично відбувалися за рахунок використання сировини і ресурсів, у тому числі й українських земель. До галузей українського господарства, в яких переважала орієнтація на експорт у країни-учасниці РЕВ, належали суто сировинні галузі: залізорудна, металургійна та вугільна промисловість.

Показовим є той факт, що в роки швидкого нарощування експорту нафти і газу з СРСР та отримання величезних прибутків від продажу енергоресурсів Рада Міністрів СРСР постановою 1977 р. «доручила Держплану СРСР і Держпостачу СРСР з участю паливовидобувних міністерств продовжити роботу по вишукуванню додаткових ресурсів палива» [20]. В той же час в Україні відбувалось недопостачання споживачам вугілля, торфу, мазуту

та інших нафтопродуктів, ставилися завдання зі збільшення видобутку вугілля та встановлення лімітів його використання, встановлювався жорсткий контроль над витратами палива, електричної та теплової енергії, нафтопродуктів на підприємствах, чому були присвячені постанови ЦК Компартії України та Ради Міністрів УРСР. Отже, завдання збільшення обсягів видобутку вугілля були обумовлені не тільки зростаючими потребами народного господарства в енергоресурсах, а й прагненням підвищити експортну спрямованість галузі.

У той же час все більш нагальною ставала потреба реформування вугільної галузі, що було підтверджено, зокрема, невиконанням планів вуглевидобутку у 1978 р. Серед основних проблем галузі були такі: вичерпання запасів кам'яного вугілля, зношення основних фондів, необхідність модернізації та санації галузі тощо. Кошти, що виділялись на початку 1980-х років на допомогу добувній промисловості спрямовувались переважно на оновлення гірничого господарства, залишаючи поза увагою вирішення накопичених міжсистемних проблем із виробничої переорієнтації міст, перекваліфікації персоналу, використання альтернативних джерел енергії тощо.

Однак вугільна промисловість продовжувала займати важливе місце у забезпеченні країни енергоресурсами, хоча її питома вага у паливному балансі УРСР поступово знижувалась і поступалася місцем нафті й газу. За 1961–1975 рр. у загальному обсязі видобутку палива питома вага нафти й газу збільшилась з 13,3% до 37,9% [24, с. 4]. За цей же період значно збільшився обсяг використання природного газу – з 14,5 млрд м³ до 59 млрд м³. Основними споживачами природного газу стали промисловість (80–85%) і комунально-побутовий сектор (13,4%) [7, с. 154].

Стрімкий розвиток нафтовидобутку розпочався в Україні ще у 1950–60-х роках. Були відкриті порівняно великі нафтові родовища в західному і особливо в східному регіонах України. У 1950 р. в Івано-Франківській області було введено в розробку Долинське нафтове родовище, на сході України у 1959 р. – Глинсько-Розбишевське, в 1961 р. – Качанівське, у 1964 р. – Лежківське нафтові родовища. Введення в розробку цих родовищ дозволило високими темпами нарощувати видобуток нафти в Україні (табл. 2). Так, у 1960 р. видобувалося 2,1 млн т нафти, в 1965 р. – 7,6 млн т. З 1961 по 1969 рр. щорічний приріст видобутку

нафти складав 1,0–1,6 млн т. Видобуток досяг максимуму в 1972 р. – 14,5 млн т нафти з конденсатом [25, с. 271].

Таблиця 2

Динаміка зростання видобутку нафти і газу в УРСР за 1961–1975 рр.

Корисні копалини / Рік	1960	1965	1970	1975
Нафта (включаючи нафтовий конденсат), млн т	2,1	7,6	13,9	12,8
Газ природний, млрд м ³	14,3	39,4	60,9	68,7

Джерело: Історія народного господарства Української РСР. Київ: Наукова думка, 1987. Т. III, кн. 2. С. 152.

Після 1972 р. видобуток нафти постійно знижувався. Це пояснювалось вичерпанням родовищ нафти і переходом старих свердловин у завершальну стадію розробки, а також бурхливим розвитком західносибірського нафтового регіону, де капіталовкладення на 1 т введених в дію потужностей з видобутку нафти були значно нижчі, ніж в старих нафтових регіонах, до яких належала Україна.

Окрім того, у західному регіоні України у 1951–1975 рр. розробляли 7 газових родовищ. Зокрема експорт газу саме з українських родовищ до Чехословаччини, Австрії та Німеччини було розпочато у 1967 р. [16]. На період з 1950-х до середини 1970-х років припав розквіт газовидобувної галузі в Україні. У 1960-х роках з початком промислової експлуатації Шебелинського газового родовища на Харківщині центр української газової промисловості перемістився із заходу на схід. До Харківщини були прокладені магістральні трубопроводи з Києва, Херсона, Кишинєва, Москви. Український газ використовувався як для потреб внутрішніх споживачів, так і, значною мірою, для споживачів сучасної Російської Федерації, Білорусі, Молдови, тодішньої Чехословаччини, Австрії, Угорщини, Румунії, Болгарії, Литви, Латвії та Польщі. Обсяги експорту газу зросли настільки, що виникли проблеми з газозабезпеченням у самій УРСР. У 1967 р. перший секретар ЦК КПУ П. Шелест писав у листі до ЦК КПРС: «Незважаючи на наявність в Україні розгалуженої мережі магістральних газопроводів, ряд промислових центрів, особливо Київ, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кривий Ріг, Львів та інші міста західних областей України в зимовий період переживають серйозні труднощі, пов'язані з газозабезпеченням» [10]. У 1975 р. сумарний обсяг видобування з родовищ на заході, сході України та в тодішній

Кримській області сягнув історичного максимуму та склав 68,1 млрд куб. м [8].

Територія України набула особливого значення для транспортування енергоресурсів. Окрім розбудови системи нафтопроводів республіканського значення, територією України були прокладені магістральні експортні газопроводи «Союз», «Уренгой – Помари – Ужгород» та нафтопровід «Дружба». До початку 1980-х років на території України була створена потужна газотранспортна система, що включала трубопроводи, електроенергетичні об'єкти та підземні газосховища. Ця система була передбачена для постачання енергоресурсів споживачам УРСР та транспортування сировини на захід до інших країн Європи.

Важливо, що за такого активного видобутку енергоресурсів та їх використання, в структурі господарства країни галузі легкої та харчової промисловості посідали відносно другорядну роль. У промисловому виробництві УРСР на частку галузей легкої і харчової промисловості припадало 30,1% валової продукції й 34,8% всієї кількості промислових підприємств [15, с. 73, 78]. Легка промисловість за масштабами виробництва продукції посідала четверте місце серед галузей промисловості УРСР. До її складу входило 16,2% виробничих і науково-виробничих об'єднань, комбінатів і підприємств від їх загальної кількості в промисловості [14, с. 77]. Утім низький рівень якості продукції, недосконалість технологій знижували позитивний вплив від зростання обсягів виробництва на підприємствах галузі. Питома вага продукції харчової промисловості у структурі виробництва предметів споживання становила 47,6% [17, с. 189]. Проте неефективність сільськогосподарського виробництва та невиконання планів по темпах зростання обсягів виробництва продукції харчової промисловості призвели до товарного дефіциту – в магазинах бракувало елементарних споживчих товарів.

Таке співвідношення галузей пояснюється орієнтацією всієї економіки на важку промисловість, що була енергозатратною. Наявність дешевих енергоресурсів впродовж 1970-х років призвела до скорочення енергетичної складової собівартості продукції до 5–7%, що значно зменшувало стимули до економії енергоресурсів [5]. Важливою причиною нездатності СРСР істотно скоротити споживання енергії було домінування важкої промисловості в структурі попиту. У капіталістичних країнах значну частку у структурі споживання енергії займали приватні власники підпри-

ємств, будинків і автомобілів. Керуючись приватними інтересами, підприємці та домогосподарства реагували на зростання вартості енергії набагато швидше, ніж радянські управлінці колективною власністю. В результаті розвиток видобувних галузей в СРСР досяг гіпертрофованого розміру – на них припадало 1/2 ВВП та споживання 30% капітальних вкладень [1, с. 10]. Поступово диспропорція між важкою та легкою промисловістю посилювалась – фондоемні галузі важкої промисловості зростали найшвидше. Деформована структура господарства країни призвела до утворення диспропорції між обсягом споживчих товарів та рівнем доходів населення. Дефіцит товарів народного споживання частково компенсувалась імпортом з країн РЕВ [2, с. 89–92].

У цілому «епоха застою» характеризувалася зниженням темпів економічного зростання та погіршенням динаміки продуктивності праці. До середини 1970-х років темпи зростання нересурсних секторів економіки значно сповільнилися. Ознаками цього були відставання у високотехнологічних галузях, низька якість продукції, неефективне виробництво і низький рівень продуктивності праці. Водночас, західні дослідники засвідчували «загрозливе погіршення якості доквілля та здоров'я населення» [27, с. 288–289]. Зниження світових цін на сировину у 1980-х роках поглибило падіння темпів економічного зростання. Крім того, однією з основних причин стагнації стало швидке зростання витрат на розвідку, видобуток та транспортування сировини. Неєфективність паливно-енергетичного сектору СРСР вимагала впровадження системи реформ та значних ресурсів для їх здійснення.

Висновки. Таким чином, під впливом світової енергетичної кризи відбулось викривлення структури економіки України з орієнтацією на енерго- і фондоемні галузі важкої промисловості у бік прискореного розвитку видобування енергетичних ресурсів. В той час як галузі, що мали б забезпечувати споживчі потреби населення, розвивалися значно скромнішими темпами. Енергетична криза 1970-х років сприяла поглибленню технічного і технологічного відставання від високорозвинених капіталістичних країн, що зрештою призвело до утворення дефіциту споживчих товарів у країні.

Капіталістичні країни паралельно з нарощенням індустриального виробництва розвивали ресурсозберігаючі технології, у той

час як СРСР всіляко намагався втримати лідируючі позиції в світі з видобутку та експорту сировини. Причому валюта, що отримувалася за експорт, використовувалась на поточні потреби, а не на модернізацію економіки.

Радянська політика експорту енергоносіїв та індустріальна науково-технічна парадигма розвитку енергетики стали ключовим чинником, що визначав структуру економіки та структуру зовнішньої торгівлі. Таким чином у 1970-х роках було закладено траєкторію формування залежності економіки України, насамперед, від зовнішніх джерел енергетичних ресурсів, світових цін на сировину та високотехнологічного імпорту.

На роки світової енергетичної кризи припадає найактивніше використання для загальносоюзних потреб українських вичерпних енергоресурсів, що фактично призвело до їхнього виснаження. Для сучасної України залишаються актуальними проблеми енергоощадливості та енергозбереження. Культура енергоспоживання в Україні до останніх років залишалась на рівні, що відповідає минулому століттю з його стереотипами щодо «необмежених» і «безкоштовних» енергоресурсів, що було обумовлено неринковим характером розподілу та споживання енергоносіїв у радянській економіці. Розвинуті країни світу пройшли шлях до зміни культури споживання енергоресурсів ще у 1970-х роках, тоді як Україна лише тепер болісно намагається модернізувати свій енергетичний сектор та споживацьку культуру населення.

В умовах сучасних структурних трансформацій світового господарства загрози національній економіці зростають, бо Україна стає все більш залежною не лише від загальної динаміки, а й від структурних змін у світовій економіці, насамперед, у структурі та інституційних умовах міжнародної торгівлі.

1. Агапов В.Л. Партиїно-державна політика щодо вугільної промисловості УРСР у 1976-1989 рр. *Історичні записки*: Збірник наукових праць. 2013. № 38. С. 6–18.
2. Гордіца К.А., Сливка Т.О. Структурні перетворення в Україні в контексті розвитку міжнародних економічних відносин: історичний вимір. *Економіка України*. 2020. № 2. С. 80–96. doi: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2020.02.080>.
3. Енергетика: історія, сучасність і майбутнє / за ред. І. Плачкова. Книга 5. Електроенергетика та охорона навколишнього середовища. Функціонування енергетики в сучасному світі. 2013. URL: <http://energetika.in.ua/ru/books/book-5/part-2/section-2/2-1>.

4. Ергин Д. Добыча: Всемирная история борьбы за нефть, деньги и власть. Москва: ДеНово, 1999. 968 с.
5. Ермолаев С. Формирование и развитие нефтегазовой зависимости Советского Союза. Московский центр Карнеги. 2017. URL: https://carnegie.ru/2017/03/31/ru-pub-68448#_edn88
6. Інтеграційні фактори трансформації інституційного середовища та структури ринків енергоресурсів України: монографія / [Подольць Р.З., Письменна У.Є. та ін.]; за ред. канд. екон. наук Р.З. Подольця; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2017. 208 с.
7. Історія народного господарства Української РСР: у 3-х т., у 4-х кн. / Дерев'янін Т.І. (відп. ред.), та ін. Київ: Наукова думка, 1987. Т. III, кн. 2-га. 439 с.
8. Історія ринку газу: від експорту до імпорту. URL: <http://www.naftogaz.com/www/3/nakweb.nsf/0/D63B63DE51AAFA9AC2257F1C0028D27B?OpenDocument&Expand=1&>.
9. Капустин В.М., Кукек С.Г., Бертолусини Р.Г. Нефтеперерабатывающая промышленность США и бывшего СССР. Москва: Химия, 1995. 304 с.
10. Країна глибокого буріння. Як українці добували газ для СРСР. 2012. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2012/02/16/73445>.
11. Кузнецова К.О., Дергачова В.В. Передумови та перспективи розвитку енергетичного ринку України. *Актуальні проблеми економіки та управління*: збірник наукових праць молодих вчених. 2014. Вип. 8. URL: <http://probl-economy.kpi.ua/pdf/2014-34.pdf>.
12. Лір В.Е. Закономірності формування кон'юнктури та маніпуляції «невидимої руки» нафтового ринку. *Економіка і прогнозування*. 2016. № 1. С. 95–116. doi: <https://doi.org/10.15407/eip2016.01.095>.
13. Лір В.Е. Імперативи та детермінанти енергетичної політики сталого розвитку: монографія / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2018. 487 с.
14. Малярчук О.М. Легка та харчова індустрія, місцева промисловість західного регіону УРСР в часи «розвинутого соціалістичного суспільства». *Грані*. 2016. № 2. С. 75–80.
15. Народне господарство Української РСР у 1985 р.: Статистичний щорічник. Київ: Техніка, 1986. 398 с.
16. Павлушко А. Як український газ зробив СРСР енергетичною супердержавою. 50 років тому Австрія почала отримувати пальне із Західної України. 2018. URL: http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/85745/Jak_ukrajinskyj_gaz_zroyv_SRSR_jenergetychnoju_superderzhavuju.
17. Погребняк Я.П. Развитой социализм: экономика и народное благосостояние. О работе парторганизаций Украины по повышению народного благосостояния. Киев: Политиздат Украины, 1985. 264 с.

18. Подолець Р.З., Дячук О.А., Юхимець Р.С. Особливості ціноутворення в міжнародній торгівлі природним газом. *Економіка і прогнозування*. 2014. № 1. С. 53–66.
19. Политическая экономия современного монополистического капитализма. В 2-х томах / отв. ред. Н.Н. Иноземцев. Москва: Мысль, 1970. Т. 2. 413 с.
20. Постанова Ради Міністрів Української РСР «Про підготовку народного господарства республіки до роботи в осінньо-зимовий період 1977/78 року та додаткові заходи по економії паливно-енергетичних ресурсів» від 26 липня 1977 р. № 394. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP770394.html
21. Постанова ЦК Компартії України і Ради Міністрів Української РСР «Про заходи по виконанню постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР по підвищенню ефективності використання паливно-енергетичних ресурсів у народному господарстві» від 8 жовтня 1974 року № 484. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/KP740484?an=2>
22. Славкина М.В. Триумф и трагедия. Развитие нефтегазового комплекса СССР в 1960–1980-е годы. Москва: Наука, 2002. 221 с.
23. Створення стратегічних резервів нафти та нафтопродуктів в Україні: стан, проблеми, пошук шляхів на основі міжнародного досвіду: аналітична доповідь. *Національна безпека і оборона*. 2007. № 4(88). С. 2–40.
24. Топливная база Украинской ССР. Киев: Наук. думка, 1978. 183 с.
25. Энергетика: история, настоящее и будущее. Т. I: От огня и воды к электричеству: в 4 т. / В.И. Бондаренко [и др.]; науч. ред. И.Н. Карп [и др.]. Киев, 2005. 304 с.
26. Debove L. Le pétrole: Le sang noir du monde moderne. La Relève et La Peste, 1 mars 2019. URL: <https://lareleveetlapeste.fr/le-petrole-le-sang-noir-du-monde-moderne>.
27. Nordhaus W., Hewett A. Soviet Economic Reform: The Longest Road. *Brookings Papers on Economic Activity*. 1990. Vol. 1. P. 287–318. doi: <https://doi.org/10.2307/2534530>.

References

1. Ahapov, V.L. (2013). Party-State Policy on the Coal Industry of the USSR in 1976-1989. *Istorychni zapysky: Zbirnyk naukovykh prats – Historical notes: Collection of scientific works*, 38, 6-18 [in Ukrainian].
2. Gorditsa, K., Slyvka, T. (2020). Structural transformations in Ukraine in the context of the development of international economic relations: historical dimension. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2, 80-96 [in Ukrainian].

3. Plachkov, I. (2013). Electricity and Environmental Protection. Functioning of Energy in the Modern World. Retrieved from <http://energetika.in.ua/ru/books/book-5/part-2/section-2/2-1> [in Ukrainian].
4. Yergin, D. (1999). *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money, and Power*. Moscow: DeNovo [in Russian].
5. Ermolaev, S. (2017). Formation and development of oil and gas dependence of the Soviet Union. Carnegie Moscow Center. Retrieved from https://carnegie.ru/2017/03/31/ru-pub-68448#_edn88 [in Russian].
6. Integration factors of transformation of institutional environment and structure of energy markets of Ukraine. (2017). Podolets, R.Z. (Ed.). Kyiv. NAN Ukrainy, DU «In-t ekon. ta prohnzuv. NAN Ukrainy [in Ukrainian].
7. History of the national economy of the Ukrainian SSR. (1987). In: Derevyankin, T.I. (Ed.). *The socialist economy in the 60-80's*. Vol. 3, Book 2. Kyiv: Naukova Dumka [in Ukrainian].
8. History of the gas market: from export to import. Retrieved from <http://www.naftogaz.com/www/3/nakweb.nsf/0/D63B63DE51AAFA9AC2257F1C0028D27B?OpenDocument&Expand=1&> [in Ukrainian].
9. Kapustyn, V., Kukes, S., Bertolusyn, R. (1995). Oil refining industry of the USA and the former USSR. Moscow: Himiya [in Russian].
10. Country of deep drilling. As Ukrainians produced gas for the USSR. (2012). Retrieved from <https://www.istpravda.com.ua/articles/2012/02/16/73445/> [in Ukrainian].
11. Kuznietsova, K., Derhachova, V. (2014). Preconditions and prospects of development of the energy market of Ukraine. *Aktualni problemy ekonomiky ta upravlinnia: zbirnyk naukovykh prats molodykh vchenykh – Actual problems of economy and management: collection of scientific works of young scientists*, 8. Retrieved from <http://probleconomy.kpi.ua/pdf/2014-34.pdf> [in Ukrainian].
12. Lir, V. (2016). Regularities in the formation of conjuncture and manipulations of the "invisible hand" on the oil market. *Ekonomika i prohnzuvannia – Economy and Forecasting*, 1, 95-116 [in Ukrainian].
13. Lir, V. (2016). Imperatives and Determinants of Sustainable Energy Policy: monograph. Kyiv: NAN Ukrainy, DU «In-t ekon. ta prohnzuv.» [in Ukrainian].
14. Maliarchuk, O. (2016). Light and food industry, local industry of the western region of the USSR during the times of «developed socialist society». *Hrani – Grani*, 2, 75-80 [in Ukrainian].
15. National economy of the Ukrainian SSR in 1985. (1986). Statistical Digest. Kyiv: Tehnika [in Ukrainian].
16. Pavlushko, A. (2018). How Ukrainian gas made the USSR an energy superpower. Austria began to receive fuel from Western Ukraine 50 years ago. Retrieved from <http://texty.org.ua/pg/article>

- /editorial/read/85745/Jak_ukrajinskyj_gaz_zrobyv_SRSR_jenergetychno_ju_superderzhavoju [in Ukrainian].
17. Pohrebniak, Ya. (1985). Developed socialism: economy and people's well-being. About the work of the Party organizations of Ukraine to improve the people's well-being. Kyiv: Polytyzdat Ukrayny [in Ukrainian].
 18. Podolets, R., Diachuk, O., Yukhymets, R. (2014). The Peculiarities of Price Formation in the International Trade in Natural Gas. *Ekonomika i prohnozuvannia – Economy and Forecasting*, 1, 53-66 [in Ukrainian].
 19. The political economy of modern monopoly capitalism. (1970). In: Inozemcev, N.N. (Ed.). Vol. 2. Moscow: Misl [in Russian].
 20. Resolution of the Council of Ministers of the Ukrainian SSR «On preparation of the national economy of the republic for work in the autumn-winter period 1977/78 and additional measures for saving fuel and energy resources» of July 26, 1977. No. 394. Retrieved from http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP770394.html [in Ukrainian].
 21. Resolution of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine and the Council of Ministers of the USSR «On Measures to Implement the Resolution of the CPSU Central Committee and the Council of Ministers of the USSR on Improving the Efficiency of Fuel and Energy Resources Use in the National Economy» of October 8, 1974. No. 484. Retrieved from <https://ips.ligazakon.net/document/view/KP740484?an=2> [in Ukrainian].
 22. Slavkina, M. (2002). Triumph and tragedy. Development of the USSR oil and gas complex in the 1960s and 1980s. Moscow: Nauka [in Russian].
 23. Creating Strategic Reserves of Oil and Petroleum Products in Ukraine: Status, Issues, Finding Ways Based on International Experience (Analytical Report). (2007). *Natsionalna bezpeka i oborona – National security and defense*, 4(88), 2-40 [in Ukrainian].
 24. Fuel base of the Ukrainian SSR. (1978). Kyiv: Naukova Dumka [in Russian].
 25. Energy: history, present and future. (2005). In: Karp, I. (Ed.). *From fire and water to electricity*. Vol. 1. Kyiv [in Ukrainian].
 26. Debove, L. (2019). Le pétrole: Le sang noir du monde moderne. La Relève et La Peste. Retrieved from <https://lareleveetlapeste.fr/le-petrole-le-sang-noir-du-monde-moderne/> [in French].
 27. Nordhaus, W., Hewett, A. (1990). Soviet Economic Reform: The Longest Road. *Brookings Papers on Economic Activity*, 1, 287-318.

Стаття надійшла до редакції 21 квітня 2020 р.